

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ПІДПРИЄМНИЦЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ ОБЛАСТЕЙ КАРПАТСЬКОГО РЕГІОНУ

Мигoliniць М.І.

В областях Карпатського регіону функціонує значна частка підприємницького сектора України. У статті розглянуто підприємницький потенціал областей, які входять до його складу. За окремими показниками розраховано питому вагу кожної з них у загальному показнику регіону та країни в цілому. Проаналізовано статистичні дані, які характеризують зміни, що мають місце у підприємницькому секторі за останні роки. Оскільки частка малого бізнесу у підприємництві областей регіону становить більше 85 %, його аналізу приділена особлива увага.

Кількість бібліографічних посилань – 12; мова – українська.

Ключові слова: підприємництво, Карпатський регіон, малий бізнес, малі підприємства.

ВСТУП

Успішний розвиток економічної системи держави може бути забезпечений за умов ефективного та злагодженого функціонування її структурних ланок: фінансової, податкової, кредитної, інвестиційної та ін. Серед них чільне місце займає і підприємницька сфера, відносини бізнесу та держави. Діалог влади та бізнесу вже тривалий час є актуальним питанням у державі.

Підприємницький сектор є важливим предметом для досліджень у науковому світі. Теоретичні положення підприємництва виклав у своїй праці Сизоненко В. [9], Гохберг Ю. та Чернеца О. [3] висвітлили проблему досягнення високої конкурентоспроможності підприємства, інноваційний процес на підприємствах розглянув Тимонін О.М. [11] та ін. Окремі питання малого бізнесу проаналізовано Варналієм З.С. [2], Березіним О.В. [1], Пашутою М. [7] та ін.

У територіальному зрізі проблемам підприємництва в Карпатському регіоні присвячені наукові праці Долишнього М.І., Козоріз М.А., Мікловди В.П. [8], Лендела М.А. [5] та ін.

Інтерес до розгляду розвитку підприємництва у Карпатському регіоні викликаний тим, що у чотирьох його областях: Закарпатській, Львівській, Івано-Франківській та Чернівецькій – сформовано значний підприємницький потенціал, спостерігаються все сприятливіші умови для його функціонування і розвитку. На цей регіон припадає значна частка підприємницького сектора нашої держави. У 1998 р. підприємства регіону кількісно склали 13,8%, а у 2003 р. – 11,6% всіх підприємств України. У 1998 р. регіон займав друге місце в країні (після Донецького), а у 2003 р. – третє (після Донецького та м. Києва). У 1998 р. у Львівській області частка таких підприємств складала

51,1%, а у 2003 р. – 47,4% від загальної кількості по регіону, в Закарпатській – 19,9% та 19,5%, Івано-Франківській – 18,2% та 21,7%, Чернівецькій – 10,8% та 11,4% відповідно [4]. Безперечно, такий розгалужений сектор підприємництва потребує поглибленого моніторингу. Тому метою нашого дослідження є розгляд основних показників розвитку підприємницьких структур Карпатського регіону як складової частини підприємництва України та вивчення позицій областей, які входять до його складу.

Для досягнення поставленої мети у процесі дослідження використано такі загальнонаукові методи:

- аналізу, що застосовувався при обробці статистичного матеріалу, який відображає реальний стан розвитку підприємств у регіоні;

- порівняння, який дав змогу визначити зміни у підприємницькій сфері, зробити відповідні порівняльні зіставлення між областями регіону, що дозволило оцінити диференціацію рівня розвитку підприємництва в них;

Дана стаття складається зі вступу, двох розділів та висновків. У першому розділі проаналізовано основні показники розвитку підприємництва регіону в цілому. У другому розділі основна увага приділена функціонуванню сектора малого бізнесу, окреслено його частку в економіці як окремих областей, так і Карпатського регіону в цілому.

1 ОСНОВНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ПІДПРИЄМНИЦТВА В КАРПАТСЬКОМУ РЕГІОНІ

З метою кращого уявлення змін, які відбулися у підприємницькій сфері регіону, нами проведено порівняльні зіставлення статистичних даних останніх років.

Розглядаючи зміни кількості підприємницьких одиниць областей регіону, бачимо загальне

Мигoliniць М.І., аспірантка кафедри економіки, менеджменту та маркетингу УжНУ, тел. 66-21-20, e-mail: imigol@univ.uzhgorod.ua

зростання їх числа на фоні незначного зниження їх частки у загальній структурі сфери підприємництва України, оскільки темпи їх зростання в цілому по країні були значно вищими за темпи їх росту по регіону. Якщо у 1998 р. у Карпатському регіоні нараховувалося 29094 підприємницькі структури,

або 13,8% до аналогічного показника в Україні, у 2000 р. ці показники досягли 33345 одиниць і 12,7%, у 2003 р. – 36966 одиниць та 11,6%. Зміни кількісної динаміки суб'єктів підприємництва в розрізі областей Українських Карпат подано на рис. 1.

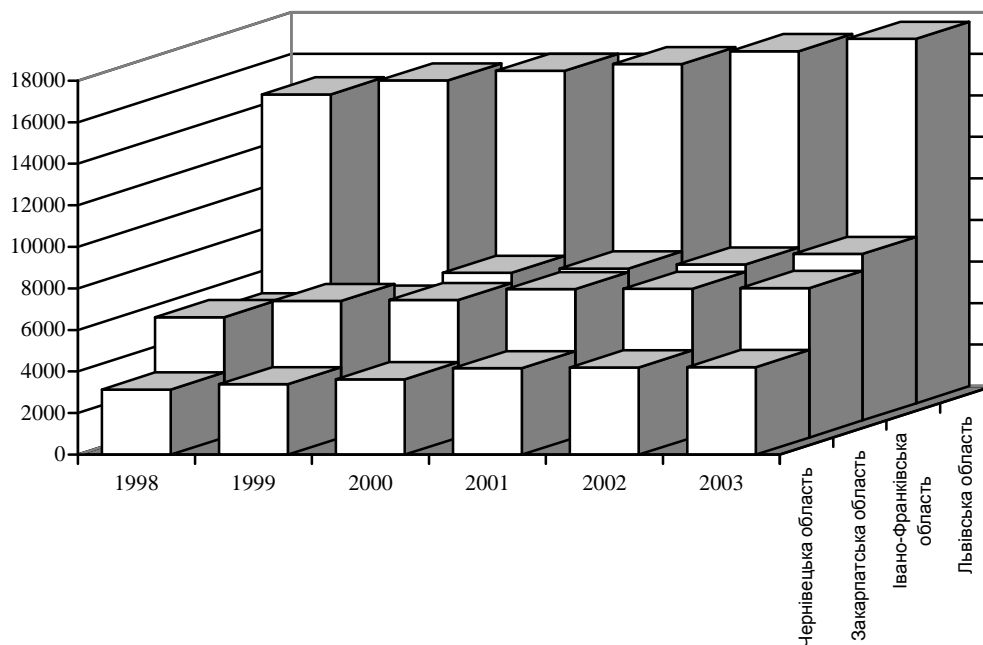

Рис.1. Динаміка кількості суб'єктів підприємницької діяльності областей Карпатського регіону [4].

За аналізовані роки кількість одиниць бізнесу зросла у всіх областях регіону. Це стимулює розвиток конкурентного середовища, посилює конкурентну боротьбу на ринку. Випереджаючі позиції щодо кількості суб'єктів підприємництва займає Львівська область, майже однакові – Закарпатська та Івано-Франківська, найнижчими виявилися показники Чернівецької області.

У всіх областях відбулося зростання кількості підприємств в розрахунку на 10 тис. осіб наявного населення. У 1998 р. у Закарпатській області їх нараховувалося 45 одиниць, а вже у 2003 р. їх кількість досягла 57, Івано-Франківській – 37 і 57, Львівській – 55 та 67, Чернівецькій 33 та 46 відповідно. У країні в цілому ці показники становили 42 та 67 відповідно. Середнього загальнонаціонального рівня серед областей регіону вдалося досягти тільки Львівській області. Процес створення нових підприємств продовжується. Найінтенсивніше він проходив у Львівській області: у 2001-2003 рр. він у 2 рази перевищував рівень Закарпатської, Івано-Франківської та у 3 рази – рівень Чернівецької областей.

Реструктуризаційні процеси інтенсивніше проходять у Закарпатській області. Як і в Чернівецькій, вони здійснюються переважно за рахунок оренди основних фондів іншого підприємства, в

той час як у Львівській та Івано-Франківській – за рахунок часткового збільшення активів шляхом їх отримання чи купівлі, хоча і інші способи їх проведення теж мають місце.

Дослідженнями підтверджено, що малі підприємства є гнучкішими, мобільнішими, характеризуються здатністю швидше пристосовуватися до змін попиту, швидше освоювати виробництво нових видів продукції. Створення малого підприємства потребує значно менше ресурсів, аніж заснування одиниці великого бізнесу. Тому кількість малих підприємств значно перевищує кількість великих. Аналіз співвідношення великих, середніх та малих підприємств Карпатського регіону засвідчує, що у всіх областях переважають малі підприємства, причому їх частка з кожним роком зростає. Наприклад, у Закарпатській області у 2000 р. вона становила 88,3% від загальної кількості підприємницьких одиниць області, вже у 2003 р. – 91,4%, Івано-Франківській – 86,5% та 90,9%, Львівській – 85,1% та 88,1%, Чернівецькій 82,1% та 88,7%. [4;6]. Саме у сфері малого бізнесу здійснюється самозайнятість тих осіб, які опинилися без роботи після банкрутств та реорганізаційних процесів на державних підприємствах.

Аналіз розподілу підприємницьких структур Карпатського регіону за основними видами еконо-

мічної діяльності свідчить, що найбільша їх частка у 2003 р. була зосереджена в оптовій та роздрібній торгівлі (включаючи торгівлю транспортними засобами та послуги з їх ремонту) – 36,6%, промисловості – 20,2%, у сфері операцій з нерухомістю, здавання під найм та послуг юридичним особам – 12,7%. Підприємства сфери будівництва склали 7,6% всіх підприємницьких одиниць регіону, сільського господарства, мисливства, лісового господарства – 6,6%, готельного та ресторанного бізнесу – 5,1%, транспорту – 4,7%, сфери надання колективних, громадських та особистих послуг – 3,5%. Якщо розглядати частку підприємницьких структур Карпатського регіону в загальній їх кількості в Україні, то 19,7% їх зосереджено в готельному та ресторанному бізнесі, 14,3% – в промисловості, 12,2% – у сфері надання колективних, громадських та особистих послуг.

З кожним роком спостерігалася тенденція до зменшення середньої кількості найманих працівників на підприємствах регіону. Так, наприклад, у 1998 р. у Львівській області її рівень був найвищим – 636,1 тис. осіб, 2003 р. – 490,3 тис. осіб, найнижчим – у Чернівецькій області – 1998 р. – 170,6 тис., 2003 р. – 97,1 тис. чол. Закарпатська та Івано-Франківська області займали проміжні позиції: 1998 р. – 200,7 тис. та 251,2 тис., 2003 р. – 131,7 тис. і 146,9 тис. осіб відповідно [4]. Передумовою до такого зниження слугував низький рівень оплати праці. Середньомісячна заробітна плата одного найманого працівника на підприємствах Закарпаття зазнала змін з 146,54 грн. у 2000 р. до 315,01 грн. у 2003 р. Нижчою вона була у Чернівецькій області – у 2000 р. на 9%, у 2003 р. – на 3,4%. У Львівській та Івано-Франківській областях її рівень був вищим. За цим показником вони перевищували рівень Закарпатської області у 2000 р. на 30,5% та 9,6% відповідно, у 2003 р. – на 30,6% та 5,3% відповідно.

У 2003 р. 83,3% загальної кількості підприємств у Львівській області випускали продукцію та надавали послуги, 71,8% – чернівецьких, 66,5% – івано-франківських, 61,5% – закарпатських. На обсяг продукції чи послуг, які виробляються підприємствами, певний вплив має кількість найманих працівників. Так, наприклад, у Закарпатській та Чернівецькій областях найбільші обсяги виробленої продукції (робіт, послуг) зафіксовано на підприємствах з кількістю найманих працівників від 51 до 250 осіб, у той час як у Івано-Франківській та Львівській – підприємствами з середньою кількістю найманих працівників більше 500 осіб.

Як стверджують Тимонін О.М., Бровко К.М., в Україні джерелом інвестицій на 80% є власні кошти підприємств. Але тільки 11% з них спрямовується на освоєння нової продукції, а решта – на капітальні вкладення [11]. На позитивні перетворення у сфері підприємництва вказує і зростання кількості підприємств, що мали можливість здійснювати інвестиції та витрати на інформатизацію. Статистичні

дані засвідчують, що із загальної кількості підприємницьких структур України у 2001 р. підприємства Карпатського регіону, які здійснювали інвестиції, склали 9,8%, у 2002 р. – 10,4%, 2003 р. – 10,5% [4]. Частка Львівської області серед згаданих підприємств регіону становила у 2001 р. – 55,6%, 2002 р. – 51,4%, 2003 р. – 52,1%. Відповідні показники для інших областей: Закарпатської: 16,3%, 17,2%, 16,3%; Івано-Франківської: 18,6%, 21,4%, 21,1%; Чернівецької: 9,5%, 9,9%, 10,4%. Нижчою була частка капітальних інвестицій підприємств регіону у загальній кількості по Україні. Вона становила у 2001 р. – 6,8%, у 2002 р. – 6,2%, у 2003 р. – 6,3%. За обсягами капітальних інвестицій області регіону розташовані у такому порядку: найбільші їх обсяги зафіксовані у Львівській області (2001 р. – 1780,6 млн. грн. (71,1%), 2002 р. – 1593,8 млн. грн. (56,2%), 2003 р. – 2378,1 млн. грн. (61,5%)). Друге місце зайняла Івано-Франківська область (відповідно 307,0 млн. грн. (12,3%), 560,6 млн. грн. (19,8%), 626,9 млн. грн. (16,2%)), третє – Закарпатська область (269,0 млн. грн. (10,7%), 380,7 млн. грн. (13,4%), 537,6 млн. грн. (13,9%)), четверте місце належало Чернівецькій області (148,9 млн. грн. (5,9%), 301,3 млн. грн. (10,6%), 322,8 млн. грн. (8,4%).

Відомо, що впровадження і використання нового устаткування, а також оснащення підприємницької структури новою обчислювальною технікою, програмним забезпеченням позитивно впливає на розвиток підприємства. Підприємства Карпатського регіону у 2001 р. склали 8,3%, у 2002 р. – 8,7%, 2003 р. – 8,6% всіх підприємств України, які здійснювали витрати на інформатизацію. Більше половини їх розташовані у Львівській області (2001 р. – 58,4%, 2002 р. – 58,6%, 2003 р. – 57,6%), майже однакове співвідношення у Закарпатській (2001 р. – 17%, 2002 р. – 15,4%, 2003 р. – 16,6%) та Івано-Франківській (2001 р. – 15,4%, 2002 р. – 16%, 2003 р. – 16,2%). Чернівецька область, незважаючи на невелике зростання, відставала від інших областей (2001 р. – 9,2%, 2002 р. – 9,9%, 2003 р. – 9,5%).

Обсяг витрат на інформатизацію підприємств регіону у загальному обсязі вказаних витрат підприємств України у 2001 р. становив – 4,6%, у 2002 р. – 6,9%, у 2003 р. – 4,7%. Найбільша частка серед областей регіону належала Львівській області (2001 р. – 67,4%, 2002 р. – 79,9%, 2003 р. – 74,9%). Для Івано-Франківської ці показники становили: 11,4%, 12,3%, 11,8%; для Закарпатської: 17,5%, 5,2%, 9,8%; для Чернівецької: 3,7%, 2,6%, 3,5%.

Таким чином, за останні роки у сфері підприємництва Карпатського регіону мали місце позитивні перетворення: створено нові підприємства, активно проходять реструктуризаційні процеси та ін. Рівень розвитку підприємницьких структур в областях регіону – неоднаковий. Передові позиції займає Львівська область, майже однакові – Закарпатська та Івано-Франківська, слабші утримує Чернівецька область.

2 МАЛИЙ БІЗНЕС – ОСНОВНА СТРУКТУРНА СКЛАДОВА ПІДПРИЄМНИЦТВА КАРПАТСЬКОГО РЕГІОНУ

Важко сказати, що приносить більшу користь державі: велике чи мале підприємництво. Вчені-економісти відстоюють думку, що держава більшою мірою виграє від їх паралельного співіснування. Статистичні дані показують, що більше 85% (у 2000 р. – 85,7%, у 2003 р. – 89,4%) підприємницького сектору Карпатського регіону стано-

вить саме малий бізнес. У 2000 р. малі підприємства Закарпатської області становили 88,3% всіх підприємницьких структур області, у 2003 р. – 91,4%. У Івано-Франківській області зміни спостерігалися із 86,5% до 90,9%, Львівській – з 85,1% до 88,1%, Чернівецькій – з 82,1% до 88,7%. Тому важливим є здійснення аналізу основних положень розвитку малого підприємництва у регіоні.

З часу отримання Україною незалежності у 1991 р. до 2003 р. кількість малих підприємств Карпатського регіону зросла майже у 6 разів: з 5549 одиниць до 33049 одиниць (рис. 2.).

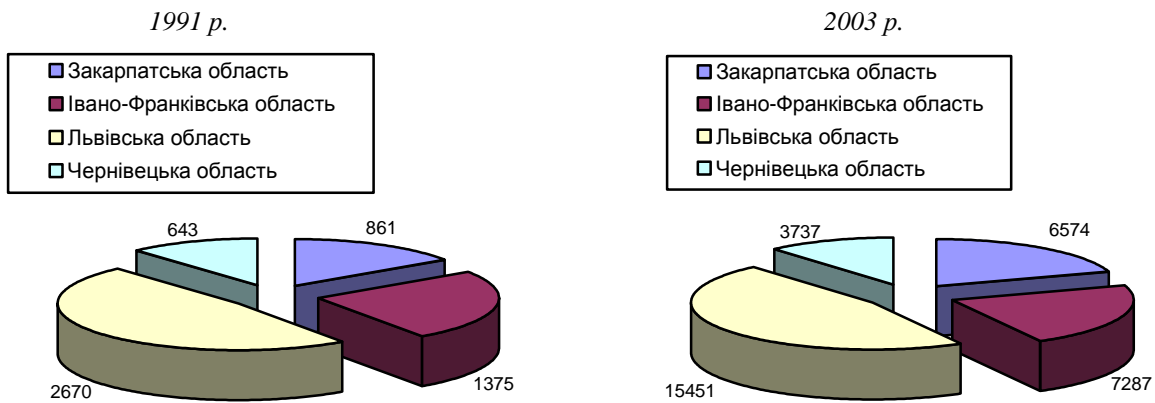

Рис. 2. Кількість малих підприємств Карпатського регіону у 1991 р. та 2003 р. [6].

З наведеного рисунка видно, що кількість малих підприємницьких одиниць зросла по всіх областях, а питома вага областей в регіоні змінилася неоднаково: Закарпатської області зросла на 4,4%, Івано-Франківської зменшилася на 2,8%, Львівської зменшилася на 1,3%, Чернівецької практично не змінилася

(зменшилася на 0,3%). У Закарпатській області частка малих підприємств у загальній кількості підприємницьких одиниць – найбільша.

Порівняльні зіставлення основних характеристик малого бізнесу регіону наведено у таблиці 1.

Таблиця 1 Основні показники розвитку малого підприємництва у Карпатському регіоні у 2003 р. [6]

	Закарпатська	Івано-Франківська	Львівська	Чернівецька	Україна	Місце Закарпатської області
Кількість малих підприємств, одиниць	6574	7287	15451	3737	272741	3
У % до підсумку - по Україні	2,4	2,7	5,7	1,4	100	3
- по Карпатському регіону	19,89	22,05	46,75	11,31		3
Кількість малих підприємств на 10 тис. осіб наявного населення, одиниць	52	52	59	41	57	2-3
Обсяг виробленої продукції (робіт, послуг), млн. грн.	537,7	590,1	1676,5	373,2	33802,2	3
Питома вага у загальному обсязі, % - по Україні	1,6	1,7	5,0	1,1	100	3
- по Карпатському регіону	16,9	18,6	52,8	11,7		3
Обсяги реалізованої продукції, млн. грн.	895,2	1091,3	3069,8	622,3	65202,1	3
Питома вага у загальному обсязі, % - по Україні	1,4	1,7	4,7	0,95	100	3
- по Карпатському регіону	15,8	19,2	54,0	11		3
Рентабельність всієї діяльності (%)	0,8	-2,8	-3,1	-7,6	-9,5	1

З наведеної таблиці видно, що у сфері малого підприємництва розподіл областей зберігся як і у сфері підприємництва в цілому: позиції попереду займає Львівська область, близькі за показниками Закарпатська та Івано-Франківська, відстає від них Чернівецька область.

Нині на ринку праці Карпатського регіону і України в цілому спостерігається високий рівень безробіття, існують труднощі при працевлаштуванні за отриманою спеціальністю через брак робочих місць. Так наприклад, кількість безробітного населення Закарпатської області за методологією Міжнародної організації праці (МОП) у 1999 р. становила 67,2 тис. осіб, 2000 р. – 67,4 тис. осіб, 2001 р. – 69,0 тис. осіб, 2002 р. – 66,6 тис. осіб [10], 2003 р. – 42,2 тис. осіб.

Полегшити дану ситуацію можливо за рахунок залучення економічно активного населення до підприємницької діяльності, особливо до сфери малого бізнесу, що згідно із статистичними даними і

відбулося. У 2000 р. в Закарпатті середньорічна кількість зайнятих працівників на малих підприємствах досягла 42,8 тис., у 2001 р. – 44,7 тис., 2002 р. – 43,2 тис., 2003 р. – 45,3 тис. осіб [6].

На рис. 3. показано співвідношення кількості безробітного населення Закарпатської області з середньорічною кількістю зайнятих на малих підприємствах області. Аналіз засвідчує, що без робочих місць створених за рахунок малих підприємницьких одиниць, кількість безробітних в області значно зросла б. Але повністю вирішити проблему безробіття тільки за рахунок малого бізнесу державі все одно не вдається.

Хотомлянський О. та Черната Т. відстоюють думку, що “найважливішим фактором підвищення ефективності виробництва є раціональна система оплати та стимулювання праці. Однак більшість діючих методик формування фондів оплати праці створює стимули тільки до збільшення обсягів виробництва (продажів)” [12].

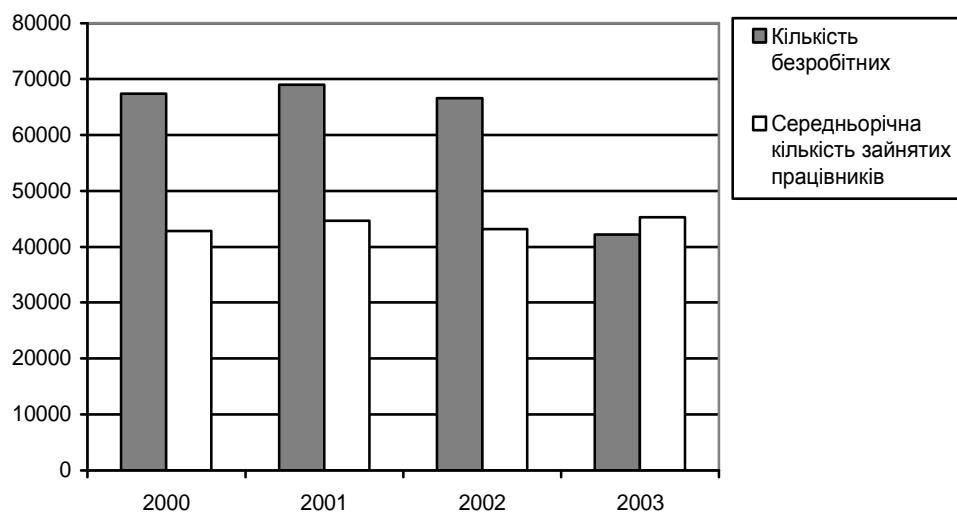

Рис. 3. Співвідношення кількості безробітних та зайнятих у сфері малого підприємництва Закарпаття.

Щороку на малих підприємствах Карпатського регіону фонд оплати праці зростав майже на 25%, у той час як по Україні в цілому ріст спостерігався в межах 25-30% [6]. Середньомісячна заробітна плата одного найманого працівника у 2003 р. по відношенню до 2000 р. відчутно зросла по всьому Карпатському регіону: у Закарпатській області – на 83%, Івано-Франківській – на 78%, Львівській – на 82%, Чернівецькій – на 98%. У 2000 р. найвищим її рівень був у Закарпатті (131,26 грн.), у 2003 р. передові позиції зайняла Чернівецька область (252,37 грн.), відсунувши Закарпатську на друге місце. Однак, рівень оплати праці залишається низьким. Всі області Карпатського регіону за даним показником відстають від рівня України в цілому. Чимало колишніх найманих працівників згодом створюють власні малі підприємницькі одиниці,

чим забезпечують себе доходом вищим, ніж вони мали б будучи найманими працівниками.

На малі підприємства в цілому припадає близько 7% виробленої по країні продукції (робіт, послуг). Частка регіону за цим показником у загальному його обсязі України у 2000 р. становила 10,3%, у 2003 р. – 9,4%. Серед областей регіону Львівська область займає перше місце (53%), Івано-Франківська – друге (18%), Закарпатська – третє (17%), Чернівецька – четверте (12%). Причому відсоткове відношення до загального обсягу виробництва відповідної області свідчить, що найбільший відсоток у Закарпатській та Чернівецькій областях, а Івано-Франківська та Львівська займають третє та четверте місця відповідно. Хоча більше 70% від загальної кількості становлять малі підприємства з середньою кількістю найманих пра-

цівників до 10 осіб, понад 60% виробленої продукції (робіт, послуг) припадає на підприємства з середньою кількістю найманих працівників більше 10 осіб.

Однак, аналіз фінансового результату малих підприємницьких структур Карпатського регіону свідчить, що сальдо у 2003 р. – від'ємне. Ними отримано 325,9 млн. грн. прибутку (8,98% від загального їх обсягу по Україні), а збитки становили 456,2 млн. грн. (8,21%) [6]. Найбільше прибутків та збитків отримано малими підприємствами Львівської області, найменші прибутки спостерігалися на підприємствах Чернівецької області, найменші збитки – Закарпатської області. Низькорентабельними виявилися підприємства Закарпатської області (0,8%), найвищий рівень збитковості спостерігався у Чернівецькій області (-9,5%).

Частка малих підприємств, які здійснювали валові капітальні інвестиції, зростала у всіх областях регіону і становила в Україні у 2002-2003 рр. – 11%: 52% їх – у Львівській області, 22% – у Івано-Франківській, 16% – у Закарпатській та 10% – у Чернівецькій областях. Майже так само виглядає процентне співвідношення за витратами малих підприємств на інформатизацію.

Таким чином, у розвитку малого підприємництва регіону спостерігаються позитивні зміни, відчутні показники зростання, проте проведені трансформації ще не можуть забезпечити достатнього рівня його розвитку.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження дає підстави зробити наступні висновки:

- за останні роки у всіх областях Карпатського регіону спостерігається тенденція до зростання кількості підприємницьких одиниць, зростання їх в розрахунку на 10 тис. осіб наявного населення. Зросла питома вага малих підприємств, більша кількість підприємницьких структур має змогу здійснювати інвестиції та витрати на інформатизацію, що свідчить про покращення підприємницького клімату у регіоні;

- рівень розвитку бізнесу в областях регіону – неоднаковий. Майже за всіма проаналізованими показниками перші місця припадають на Львівську область. Закарпатська область випереджає її за часткою малих підприємств у загальній кількості підприємницьких одиниць. Друге та третє місця поділяють між собою Івано-Франківська та Закарпатська області. Нижчими є показники Чернівецької області;

- слід вжити необхідні заходи для ліквідації розриву у рівнях соціально-економічного розвитку областей Карпатського регіону.

У подальших дослідженнях доцільно проаналізувати рівень розвитку підприємницьких структур України, зокрема Карпатського регіону, у порівнянні з відповідними структурами країн ЄС з метою оцінки позиції і перспектив нашої держави на шляху європейської інтеграції.

ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Березін О.В. Чинники та умови забезпечення конкурентоспроможної діяльності малих підприємств // Економіка АПК. – 2004. – №9. – с. 126-130.
2. Варналій З.С. Економічна природа та особливості розвитку малого підприємництва в Україні: Автореф. дис. ... д-ра. екон. наук. – К., 1998. – 34 с.
3. Гохберг Ю., Чернега О. Формування стратегії досягнення високої конкурентоспроможності підприємства // Економіст. – 2001. – №12. – с. 74-79.
4. Діяльність підприємств – суб'єктів підприємницької діяльності у 2003 р. / Статистичний збірник. – Київ. – 2004. – 189 с.
5. Лендел М.А., Шершун І.Г., Чучка І.М., Газуда Л.М. Роль малого підприємництва у сталому розвитку регіону // Науковий вісник УжНУ. Серія "Економіка". – 2001. – №9.
6. Малі підприємства в Україні у 2003 р. / Статистичний збірник. – Київ. – 2004. – 211 с.
7. Пашута М. Мале підприємництво та інновації як фактори зростання економіки // Економіст. – 2004. – №1. – с. 50-55.
8. Підприємництво в Україні: проблеми становлення і розвитку / М.І. Долішній, М.А. Козоріз, В.П. Мікловда, А.С. Даниленко. – Ужгород: Карпати, 1997. – 363 с.
9. Сизоненко В. Теорія підприємництва: здобутки і проблеми дослідження // Економіка України. – 2002. – №9. – с. 45-51.
10. Статистичний щорічник України за 2002 р. – Київ: Консультант, 2003. – 358 с.
11. Тимонін О.М., Бровко К.М. Стимулювання інноваційного процесу на підприємствах // Фінанси України. – 2002. – №10. – С. 53-55.
12. Хотомлянський О., Черната Т. Створення фондів оплати праці на основі бюджетного планування структурних підрозділів підприємства // Економіка України. – 2005. – №10. – С. 53-57.